

Teaching methods and the didactic factors influencing the selection of teaching methods

Museyib Ilyasov

Prof. Dr. of Pedagogical Sciences, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: museyibilyas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>

Abstract. One of the problems in theoretical and practical pedagogy is the teaching methods that has its own essence and role and covers different approaches. Optimal classification of teaching methods, the teacher's ability to choose and apply them correctly in preparation for the lesson are important issues for the effective pedagogical process. Therefore, it is very important for the teachers to have a broad knowledge of teaching methods, to identify the main factors in their selection, to be able to use them effectively. This article explores the variability of teaching methods, their constant development, the existence of numerous classifications in modern pedagogy, the essence of the most frequently used classifications in practical pedagogy, and the criteria on which their selection should be based in practice.

Keywords: training methods, classification, selection, key factors, pedagogical process, teacher, pupil, criteria.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.214>

To cite this article: Ilyasov M. (2020) Teaching methods and the didactic factors influencing the selection of teaching methods. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 231, Issue II, pp. 11-24.

Article history: Received — 29.05.2020; Accepted — 04.06.2020

Təlim metodları və onların seçiminə təsir göstərən didaktik amillər

Müseib İlyasov

Professor, Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, ADPU. Azərbaycan.

E-mail: museyibilyas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>

Annotasiya. Nəzəri və praktik pedaqogikada öz mahiyyətinə, roluna görə əsas yer tutan, fərqli baxışların olduğu problemlərdən biri də təlim metodlarıdır. Təlim metodlarının optimal təsnifatı, dərəcə hazırlaşarkən müəllimin onları düzgün seçməsi və tətbiq edə bilməsi pedaqoji prosesin səmərəliliyində vacib məsələlərdəndir. Buna görə də müəllimin təlim metodları haqqında geniş biliyə malik olması, onların seçimində əsas amilləri müəyyənləşdirməsi, onlardan səmərəli istifadə edə bilməsi olduqca vacibdir. Bu məqalədə təlim metodlarının dəyişkənliyi, daim inkişafda olması, müasir pedaqogikada bu sahədə çoxsaylı təsnifatların mövcudluğu tədqiqatə cəlb edilmiş, praktik pedaqogikada daha çox müraciət olunan təsnifatların mahiyyəti açıqlanmış, praktik fəaliyyətdə onların seçimində hansı meyarlara əsaslanmağın lazım olduğu şərh edilmişdir.

Açar sözlər: təlim metodları, təsnifat, seçim, əsas amillər, pedaqoji proses, müəllim, şagird, meyarlar.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.214>

Məqaləyə istinad: İlyasov M. (2020) Təlim metodları və onların seçiminə təsir göstərən didaktik amillər. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 2 (231), səh. 11–24.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 29.05.2020; qəbul edilib – 04.06.2020

Giriş / Introduction

Təlim metodları təhsilçilər və təhsililənlərin ümumi məqsədlərə yönəldilən birgə fəaliyyət üsullarıdır. Metodologiya elminin banisi F.Bekon özünün “Yeni Orqanon” əsərində yazırdı ki, həqiqi biliyə həqiqi metodlar vasitəsi ilə nail olmaq mümkündür. Bu baxımdan təlim prosesində şagirdlərin ziyələncəkləri bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəm, əsaslı olması, verilənlərin öyrənilər tərəfindən daha səmərəli qavranılması işində digər amillərlə yanaşı, təlim metodlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təlim metodları daim inkişafda olan proseslərlə, yəni təhsilin məqsədi, məzmunu, cəmiyyətin inkişafı və təhsilə verilən tələblərlə əlaqədar olaraq dəyişir, inkişaf edir. Yeni metodlar yaranır, köhnələri isə öz missiyasını başa vuraraq, tarixə qovuşur. Bununla belə, metodların təsnifat müxtəlifliyində yalnız bu amillər rol oynamır, digər amillər də vardır. Ən mühüm cəhət metodların təsnifatı üzrə tədqiqat aparən pedaqoqların təsnifatda hansı prinsipi əsas götürmələri və metodları qruplaşdırarkən hansı amilə daha çox üstünlük vermələridir. Elə bu səbəbdən də pedaqogika elmində təlim metodlarının təsnifatına müxtəlif yanaşmalar özünü göstərir ki, bu da xeyli sayda müxtəlif təsnifatların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Əsas hissə / Main part

Amerikalı pedaqoq K.Kerr “təhsil metodları sahəsində inqilabın” dörd mərhələsinə müəyyən edir: 1-ci mərhələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tarixi inkişafın gedişində valideyn-müəllimlər öz yerlərini müntəxəssis müəllimlərə verdilər. 2-ci mərhələnin mahiyyəti sifahi sözün yazılı sözlə əvəz edilməsindən ibarət idi. 3-cü inqilabi mərhələ – çap işinin təhsilə daxil edilməsi sayılırdı. 4-cü və hazırda şahidi olduğumuz mərhələ isə təhsilin hissələrlə avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi ilə bağlıdır [Slastenin V.A., Isaev I.F., Shiyayev Y.N. Obshaya pedaqogika, 2002].

Təlim prosesinin tarixən getdikcə çətinləşməsi, təhsildə yeni-yeni problemlərin meydana gəlməsi, onların daha asan və əlverişli yollarla həll edilməsi zərurəti öyrənmə metodlarının da getdikcə çoxalmasına, yeniləşməsinə və təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Təlim metodları tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində, müxtəlif təsnifatlarla pedaqoji prosesə gətirilmişdir. Müşahidə, müsahibə, sifahi və yazılı nitq, kitab üzərində iş, praktik fəaliyyət və digər metodlar zaman-zaman tədqiq edilmiş, bəzən biri, bəzən digəri, bəzən də bir neçəsi kompleks şəkildə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Hətta bəzən bir və ya bir neçə metodun üstünlükləri dövrü pedaqoji mətbuatda həddən çox təriflənmiş, praktikada daha çox uğur gətirdiyi qeyd edilmiş, müəyyən vaxt keçdikdən sonra bunlar da yeniləri ilə əvəz

olunmuş və yeni metodların daha əlverişli olduğu vurğulanmışdır. Təlimdə əsas məqsəd az vaxt ərzində daha çox müvəffəqiyyət əldə edilməsidir, ona görə də bu proses, təbii ki, hər zaman olmuş və indi də davam edir. Yəqin ki, gələcəkdə də belə olacaqdır. Təbii olan bu hal daha əlverişli təlim metodlarının tapılması, mövcud metodların modernləşdirilməsi istiqamətində yeni-yeni tədqiqatların aparılmasını zəruri etmişdir.

Müasir pedaqoji nəzəriyyədə təlim metodlarının müxtəlif təsnifatları, təcrübədə istifadə olunan çoxsaylı metodlar kompleksi vardır, lakin bəzən bunların hansının daha məhsuldar, daha əlverişli olduğunu müəyyənləşdirmək tələbələr, magistrantlar, bəzən hətta təcrübəli müəllimlər üçün də müəyyən çətinliklər yaradır. Buna görə də seçilən metodların fənnin xarakterinə, mövzunun məqsədinə uyğun, mövzunu daha yaxşı mənimsətmək üçün əlverişli olmasına, şəraitə, təhsilalanların yaşına, anlama səviyyələrinə müvafiq olmasına və digər bir sıra suallara cavab verməsinə görə düzgün metodlar seçiminin edilməsi olduqca zəruridir. Buna görə də əvvəlcə təlim metodlarının pedaqoqlar tərəfindən daha çox dəyərləndirilən və pedaqoji təcrübədə geniş yayılan bir neçə təsnifatına nəzər yetirək.

1. Bilik mənbələrinə görə təsnifatlaşdırılan təlim metodları

İlk təsnifatlardan biridir və hazırda da bu təsnifatın tərəfdarları az deyil. Professor M.Muradxanovun redaktorluğu ilə nəşr olunan ilk "Pedaqogika" dərsliyimizdə də [Bakı, 1964] təlim metodları bu təsnifata əsaslanaraq verilmişdir. Müasir dövrdə İ.P.Podlasıy [Moskva, 2007], Q.M.Kojaspirova [Moskva, 2010], Ə.X.Paşayev və F.A.Rüstəmov [Bakı, 2007], L.N.Qasımova [Bakı, 2013] və başqaları apardıqları tədqiqatlarda və müəllifləri olduqları pedaqogika dərsliklərində, dərs vəsaitlərində bu təsnifata daha çox üstünlük vermişlər. Bu təsnifata təlim metodları bilik mənbələri əsasında təsnif olunur, təhsilalanlara bilik, bacarıq və vərdişlər söz, əyani və praktik metodlar vasitəsilə aşılanır:

1. bilik mənbələrinin şifahi və ya yazılı olduğu **sözlü metodlar**: müəllimin şərh, müsahibə, didaktik oyunlar, tədris diskussiyaları, kitab üzərində iş və s.;
2. bilik mənbələrinin predmet, hadisə, əyani vəsaitlər olduğu **əyani metodlar**: illüstrasiya, nümayiş (demonstrasiya) və s.;
3. bilik və bacarıqların praktik fəaliyyət prosesində formalaşdığı **praktik metodlar**: tapşırıqlar, laboratoriya işləri, praktik işlər və s.

2. İdrak fəaliyyətinin xarakterinə görə təsnifatlaşdırılan təlim metodları

Bu təsnifat keçən əsrin 70-ci illərində daha çox müracət edilən təsnifat kimi yadda qalsa da, hazırda praktik fəaliyyətdə ondan az istifadə edilmir. Görkəmli didaktik M.N.Skatkin və İ.Y.Lerner [Moskva, 1975], M.M.Mehdizadə [Bakı, 1982], B.A.Əhmədov [Bakı, 1983] və başqaları bu təsnifata üstünlük vermiş, ona daxil edilən metodların pedaqoji prosesdə daha səmərəli olduğunu əsaslandırmışlar.

Bu təsnifata *izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemləli şərh, qismən axtarış və evristik* metodlar daxil edilmişdir. Burada şagirdlərin düşünmə fəallığı əsas götürülmüş və təhsilalanların idrakının inkişaf etdirilməsi ön plana çəkilmişdir.

3. Didaktik məqsədlərə görə təsnifatlaşdırılan metodlar

Təlim prosesinin didaktik məqsədinin əsas götürüldüyü bu təsnifat bir çox pedaqogika proqramlarında, dərslik və dərs vəsaitlərində geniş yer tutur. M.A.Danilov [Moskva, 1957], V.P.Yesipov [Moskva, 1975], Q.İ.Şukina [Moskva, 1977] və başqalarının tədqiqatlarında bu təsnifatın şagirdlərin mənimsəmə bacarıqlarına daha səmərəli təsir göstərdiyi vurğulanmışdır. Bu təsnifata metodlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- 1) yeni tədris materialının qavranılmasına xidmət edən metodlar (*müşahidə, müəllimin şərh, müsahibə, kitab üzərində iş, illüstrasiya və demonstrasiya*);
- 2) biliklərin, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına xidmət edən metodlar (*problemləli-situasiya, laboratoriya işi, tədqiqatçılıq, təkrarlar, çalışmalar*);
- 3) biliklərin, bacarıq və vərdişlərin tətbiqinə xidmət edən metodlar (*müxtəlif formalı müstəqil işlər, praktik işlər*);
- 4) idrak fəaliyyətini motivasiya edən və stimullaşdıran metodlar (*idrakı oyunlar, tədris diskussiyaları və s.*);
- 5) nəzarətə xidmət edən metodlar (*şifahi sorğu, imla, ifadə, inşa, yoxlama yazı işləri, özünənəzarət və s.*) [Danilov M.A., Esipov B.P. i dr. Didaktika, 1957].

Bu təsnifat daha çox müəllimin fəaliyyətini əks etdirməsi ilə xarakterizə olunur. Qeyd edək ki, professor N.Kazımov bu təsnifatı *təlimin mərhələlərinə görə təsnifat* adlandırmışdır və yuxarıda sadalananları təlim mərhələləri kimi xarakterizə edir [Kazımov N. Məktəb pedaqogikası, 2011].

4. Şagirdlərin fəallığına görə təsnifatlaşdırılan metodlar

Müəllifləri E.Y.Qolant və E.İ.Perovski olan bu təsnifata görə, metodlar şagirdlərin fəallığına və passivliyinə görə iki qrupa bölünür: 1) passiv metodlar; 2) fəal metodlar.

Passiv metodların tətbiqində şagirdlər yalnız qulaq asır və müşahidə edirlər (*nağıl, mühazirə, izah, ekskursiya, demonstrasiya, müşahidə*).

Fəal metodların tətbiqində isə şagirdlərin müstəqil işləri təşkil olunur (*laborator məşğələ, praktik məşğələ, kitab üzərində iş və s.*) [Qolant Y.Y. Voprosi obucheniya, 1957].

5. Təlim prosesinə bütöv yanaşmaya əsaslanan metodlar

Y.K.Babanski tərəfindən əsaslandırılan bu təsnifata metodlar üç qrupa bölünür:

I qrup – tədris-idrak fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi metodları:

perseptiv (tədris materialının bilavasitə hisslərlə verilməsi və yada salınması) (persepsiya – anlama və qavrama); **sözlü** (mühazirə, nağıl, müsahibə və s.); **ayani** (illüstrasiya, demonstrasiya); **praktik** (təcrübə, tapşırığın yerinə yetirilməsi); **məntiqi** (induktiv, deduktiv, analogiya və s.); **idraki** (tədqiqatçılıq, problem-axtarış, reproduktiv); **tədris fəaliyyətinin özünüidarəsi** (kitab üzərində, cihazlarla müstəqil iş).

II qrup – tədris-idrak fəaliyyətinin motivləşdirilməsi və stimullaşdırılması metodları: öyrənməyə marağın formalaşdırılması metodları (idraki oyunlar, tədris diskussiyaları, problem- situasiyanın yaradılması və s.); təlimdə vəzifə və cavabdehlik hissini formalaşdırılması metodları (rəğbətəndirmə, bəyənmə, məzəmmət və s.);

III qrup – tədris-idrak fəaliyyətinin keyfiyyətinə nəzarət və özünənəzarət metodları: biliklərin, bacarıq və vərdişlərin şifahi, yazılı və kompüterlə yoxlanılması metodları. [Pedagogika. Moskva, 1988].

Bu təsnifatda əvvəlki təsnifatların bir növ modernləşdirilməsi və təlim metodlarının bütöv bir kombinasiyasının yaradılması özünü göstərir.

6. Binar metodlar

M.İ. Maxmutov tərəfindən irəli sürülən bu təsnifat müəllim və şagirdlərin fəaliyyət bacarıqlarının hesaba alınması əsasında müəyyənləşdirilir. Bu metodlar iki qrupda təsnif edilir:

1) tədris metodları (məlumat-ümumiləşdirmə, izahedici, təlimat-praktik, izahedici-təhrikedici);

2) öyrətmə metodları (icraedici, reproduktiv, produktiv-praktik, qismən axtarış, axtarış) [Maxmutov M.İ. Binamié metodi obucheniya, 1975].

Göründüyü kimi, bu təsnifatda müəllim-şagird fəaliyyətinin iki qütübü – öyrətmə və öyrənmə prosesinin əlaqələndirilməsi ön plana çəkilir.

A.V. Xutorskoy təlim metodlarını iki qrupda təsnifatlaşdırır:

1) şagirdlərin idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə görə (deduktiv və induktiv);

2) təlimin məhsuldarlıq dərəcəsinə görə (koqnitiv, kreativ və təşkilati fəaliyyət) [Xutorskoy A.V. Sovremennaya didaktika, 2007].

7. Fəal (interaktiv) təlim metodları

Müasir təhsilimizdə, müəllimlərin praktik fəaliyyətində ən çox istifadə edilən metodlardır. Respublikamızda ilk dəfə Z. Veysova tərəfindən [Veysova Z. Fəal təlim metodlarına giriş kursu, 2004] nəzəri və praktik şəkildə əsaslandırılan, tətbiq edilən bu təsnifat hazırda geniş yayılmışdır. Bir çox pedaqoq və psixoloqlar, o cümlədən, Ə.Ə. Əlizadə [Bakı, 1998], H.H. Əhmədov [Bakı, 2016] və b. bu təsnifata daxil olan metodların şagirdlərin fəallaşdırılması, təlim prosesində interaktivliyin təmin olunması, təlimin öyrənmələrin bilavasitə fəallığı şəraitində

reallaşdırılmasına yönəldiyini əsaslandırmaqla praktik fəaliyyətdə bu metodların daha səmərəli olduğunu qeyd etmişlər. Bu təsnifata bir çox yeni metodlar daxil edilir. Onlardan daha çox müraciət olunanlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: 1) didaktik oyunlar; 2) tədris diskussiyaları; 3) insert; 4) beyin həmləsi; 5) klaster; 6) dəyirmi masa; 7) Venn diaqramı; 8) semantik əlamətlərin təhlili; 9) intensiv metodlar və s.

Bu metodlar şagirdlərin fəaliyyətinin məhsuldar, yaradıcı və axtarıcı xarakterini şərtləndirir, müəllimlə şagirdlərin birgə, qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində öyrənmələrin təxəyyülünü, düşüncəsini, məntiqi təfəkkürünü formalaşdırmağa kömək edir.

Pedaqoji nəzəriyyədə və praktik pedaqogikada digər təsnifatlar da mövcuddur. Təxminən 50-yə qədər təlim metodu və onların da 10-dan çox təsnifatı vardır. Adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz bu təsnifatlar onu göstərir ki, ayrı-ayrı müəllimlər metodları qruplaşdırarkən, başlıca meyar olaraq, təlim metodlarının metodoloji əsaslarını və təyinatını əsas götürmüşlər. Başqa sözlə desək, elə təsnifatlar yaratmağa çalışmışlar ki, ayrı-ayrı qruplarda təmsil olunan metodlar özlərində eyni məqsədi və mahiyyəti daşıya bilsinlər. Burada bir xarakterik hal da özünü onda göstərir ki, bəzən metodlar dəyişmədən ayrı-ayrı təsnifatlarda, müxtəlif qruplarda yerləşdirilir. Bəzən də bir və ya bir neçə metod bir təsnifatda ayrı-ayrılıqda, başqa bir təsnifatda isə əlaqələndirilərək, birləşdirilərək verilir ki, bu da qarışıqlığın yaranmasına səbəb olur.

Təlim metodları, yoxsa təlim texnologiyaları?

Digər bir xarakterik problem də təlim metodları ilə təlim texnologiyaları arasındakı münasibətlə bağlıdır. Qeyd edək ki, təlim texnologiyaları sahəsində aparılan tədqiqatların bəzilərində təlim metodlarından uzaqlaşma halları özünü göstərməyə başlayır ki, bunu da bəzi mütəxəssislər təbii hesab edirlər, *metodika* yox, *texnologiya* terminindən istifadə edilməsinə üstünlük verirlər. Bəzən də bu terminlərin mexaniki əvəzlənməsi baş verir və təlim texnologiyaları təlim metodları kimi təqdim edilir, lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, təlim texnologiyaları və təlim metodları, mahiyyət etibarilə, bir-birinə yaxın olduqları qədər də fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Eyni zamanda, bunlar qarşılıqlı əlaqəli, bir-biri ilə bağlı olan və təlim prosesinin təamlığını təmin edən proseslərdir. Bəzən də eyni funksiyanın daşıyıcıları kimi çıxış edə bilərlər. Bu isə o halda baş verir ki, təlim metodları özünü texnoloji proseslərin planlı, sistemli və ardıcıl kompleksi kimi göstərə bilsin. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, təlim metodları daha geniş anlayışdır və o, özündə müəyyən texnoloji prosesləri birləşdirir. Yəni hər bir metodun reallaşdırılması üçün müəyyən texnoloji proseslərin həyata keçirilməsi lazımdır, həmçinin müxtəlif təlim texnologiyalarının reallaşdırılması üçün müxtəlif təlim metodlarından istifadə edilməlidir.

Metod anlayışı geniş, təlim texnologiyaları ilə müqayisədə, bir qədər də

ümumi xarakter daşdığı halda, təlim texnologiyaları konkret anlayışdır və bir növ metodun sistemli, ardıcıl, alqoritmləşmiş, fəaliyyətdə olan daxili mexanizmi kimi özünü göstərir. Buna görə də texnologiyaya metoddan fərqli, təcrid olunmuş anlayış kimi deyil, tədris prosesinin təşkilati-metodik aləti kimi baxılması daha düzgün hesab edilməlidir, çünki təlim texnologiyaları təlim metodlarını daha da konkretləşdirir, tədris prosesinin gedişini intensivləşdirir və onun yüksək keyfiyyətlə aparılmasını təmin edir. Bu da onu göstərir ki, təlim texnologiyalarına təlim metodlarının hərəkət mexanizmi, onun həyata keçirilməsinin sistemi və ardıcılığı kimi baxılmasını doğru hesab etmək olar. Bu fikri konkret bir fakt üzərində izah etsək, görürük ki, təlim metodları müxtəlif təlim tərzlərini özündə daşdığı və əks etdirdiyi kimi, istər inkişafetdirici təlim texnologiyası, istər humanist təlim texnologiyası, istərsə də problemlə və ya fəal təlim texnologiyaları bir çox təlim metodlarından istifadə edilməklə reallaşa bilər. Buna görə də təlim metodları pedaqoji prosesin təhlilini, bütövlüyünün təmin edən başlıca alət kimi özünü göstərir ki, bu da təlim texnologiyaları ilə təlim metodlarının qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmiş olur.

Təlim, tədris və öyrətmə prosesləri olduqca çətin, ziddiyyətli, çoxamilli və bir-birindən asılı proseslər, əməliyyatlar sistemi olduğundan, onların hansının daha əlverişli, daha vacib olduğunu təsdiq etmək çətindir. Bu, zaman, məkan, mövzunun xarakteri, didaktik məqsəd, dövlət standartlarının reallaşdırılması səviyyəsi, müəllimin bunların hansına daha çox üstünlük verməsi və bir sıra digər amillərlə əlaqədardır. Bunun bir əlverişli cəhəti də ondan ibarətdir ki, metodların müxtəlif qruplarda təsnif edilməsi müəllimlərin hansı metodların hansı məqsədlərə xidmət etməsini, hansı nəzəri və təcrübə əhəmiyyətə malik olduğunu ayırd etmələrinə, hansıların daha səmərəli, daha müvafiq, daha əlverişli olduğunu müəyyənləşdirmələrinə və tətbiq etmələrinə imkan yaradır.

Göründüyü kimi, təlim metodlarının təsnifatı problemlə müxtəlif baxışlar mövcuddur və bunların hər birinin müsbət cəhətləri olduğu kimi, çatışmayan cəhətləri də vardır. Bilik mənbələrinə əsaslanan təsnifatda başlıca diqqət bilik mənbələrinə verildiyindən, didaktik məqsəd ikinci plana keçir, yaxud didaktik məqsədin əsas götürüldüyü təsnifatda idrak fəaliyyətinin fəallığına o qədər də diqqət yetirilmir və s. Çox vaxt təsnifatlar yeni-yeni adlarla adlandırılrsa da, əslində metodlar dəyişməz qalır. Praktiki tədris fəaliyyətində metodların seçimində müəllimin bunları nəzərə alması vacibdir. Əks halda, tətbiq edilən metod mövzunun mahiyyətinə uyğun olmaya və ya seçilən metod konkret mövzunun tədrisini, onun dərk edilməsini çətinləşdirə bilər. Buna görə də hər bir fənn müəllimi təlim metodları haqqında, onların xarakterik xüsusiyyətləri haqqında dərin biliyə malik olmaqla yanaşı, onların seçim meyarlarını da yaxşı bilməli, tədris prosesində bunları nəzərə almalıdır. Düzdür, burada müəllimin sorişəsi, təcrübəsi, pedaqoji prosesə yaradıcı yanaşma tərzini kimi subyektiv amillər də az

rol oynamır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, metodların seçilməsi yalnız subyektiv amillərlə məhdudlaşmır, burada bir sıra obyektiv amillər də mövcuddur. Pedaqoji prosesdə bunların nəzərə alınması vacibdir. Bununla belə, bu sahədə müəllimlər arasında fikir ayrılığı özünü göstərməkdədir. Tədqiqatçıların bəziləri bunu pedaqoji prosesin daxili mahiyyəti ilə əlaqələndirərlər də, digərləri tədris prosesinin quruluşuna daha çox əhəmiyyət verirlər, məsələn, O.Y.Yefremov təlim prosesinin asılı olduğu şərtləri aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- təlimin forması, yəni tədris prosesinin təşkili;
- öyrənmələrin qruplaşdırılması;
- öyrənmələrin hazırlıq səviyyəsi üzrə qrupların tərkibi;
- məşğələyə ayrılan vaxt;
- tədris avadanlıqlarının miqdarı və vəziyyəti;
- məşğələnin yeri;
- müəllimlərin metodik ustalıqının səviyyəsi [Yefremov O.Y. Pedagogika, 2009].

Fikrimizcə, təlim metodlarının seçimində müəllim təkcə onun zahirə tərzlərinə deyil, mahiyyətinə, tədris ediləcək mövzunun məqsəd və vəzifələrinə, məzmununa, materialın çətinlik dərəcəsinə, şagirdlərin fənnə olan münasibətinə və s. amillərə daha çox diqqət yetirməli, onlara üstünlük verməlidir. Bu baxımdan təlim metodlarının seçimində nəzərə alınması vacib olan amillərin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərmək olar:

1. Təlim prinsipləri. Məlum olduğu kimi, pedaqoji prosesin səmərəliliyinin təmin edilməsində müəllimin təlim prinsipləri haqqında geniş nəzəri biliklərə və praktik bacarıqlara malik olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təlim prinsipləri tədris prosesinin yalnız məzmununu müəyyən edən başlıca ideyalar kimi qalmır, o həm də təlim prosesinin təşkili formalarını, təlim metodlarını müəyyən edən ümumi müddəalar kimi çıxış edir. Prinsiplər təlimin qanunlarının, qanunauyğunluqlarının ifadəsi və inikası olduğundan, təlim metodlarının seçimində də əsas rol oynayır. Buna görə də təlim metodlarının müəyyənləşdirilməsi prosesində müəllimin təlimin müvafiq prinsiplərinə istinad etməsi, konkret pedaqoji prosesdə (dərsdə, məşğələdə və s.) hansı prinsiplərin daha çox rol oynadığını nəzərə alması olduqca vacibdir. Müəllim təlim metodlarını seçərkən öyrədəcəyi konkret mövzuda təlim prinsiplərindən hansına daha çox istinad edəcəyini nəzərə almalı və seçilən metodların həmin prinsiplərə müvafiq olub-olmadığını bilməlidir.

2. Təlim-tərbiyənin ümumi məqsəd və vəzifələri. Təlim-tərbiyə şəxsiyyətin inkişafının, formalaşmasının bir-biri ilə əlaqəli və birləşmiş əlaqə və birləşdirici ki, bunları nəinki bir-birindən ayrılıqda həyata keçirmək, hətta təsəvvür etmək də çətindir. Təlim və tərbiyə ayrı-ayrı anlayışlar kimi ifadə olunsaydı, onların hər ikisi vahid pedaqoji prosesin tərkib hissəsidir və vahid məqsəd daşıyır. Təlim də, tərbiyə də

öz mahiyyəti, məqsədi, daşdığı funksiya, məzmun, həyata keçirilmə forma və metodlarına, həm də proses iştirakçılarının fəaliyyətinə görə bütöv bir pedaqoji sistemdən ibarətdir. Təlim-tərbiyə, təhsil, inkişaf və formalaşdırma bu sistemin daxili komponentləridir və onların arasında daxili, qırılmaz əlaqə və asılılıqlar vardır. Buna görə də təlim metodlarının seçimində müəllimin bunları nəzərə alması vacibdir. Başqa sözlə, təlim prosesinin həyata keçirilməsi zamanı elə metod seçilməlidir ki, o, həm təlimin, həm də tərbiyənin məqsədlərinin reallaşdırılmasını özündə ehtiva etsin.

3. Təlim motivlərinin səviyyəsi. Aydındır ki, bu səviyyələr şagirdlərdə müxtəlif formalarda təzahür edir. Bəzilərinin ümumi təlim motivləri fəal və yüksək olduğu halda, bəzilərində zəif olur. Yaxud şagirdlərin bir qisminin bəzi fənlərə daha ciddi münasibəti olduğu halda, digər fənlərə münasibəti zəif ola bilər və s. Bütün bunlar təlim metodlarının seçiminə təsirli qalmır. Təlim metodları ilə tətbiq olunmalıdır ki, yalnız şagirdlərdə təlim motivlərinin yüksək səviyyəsini deyil, orta və aşağı səviyyələrini də əhatə edə bilsin. Elə bir təhsil mühiti formalaşdırılsın ki, bacarıq və qabiliyyətlərinin səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir şagird üçün maraq doğuran, cansıxıcı olmayan, inkişafına səbəb olan normal tədris şəraiti yaradılsın.

4. Tədris fənnin tədrisi metodikasının spesifik xüsusiyyətləri. Məlum olduğu kimi, pedaqogikada təlim metodları ümumi xarakter daşıyır və bütün metodlar onlara eyni səviyyədə yanaşılması ilə xarakterizə olunur, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir tədris fənninin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər təlim metodlarının seçimində də müəyyən özünəməxsusluq yaradır. Bəzən bir fənn üçün əlverişli olan metod, digər fənn üçün o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Buna görə də təlim metodlarının seçimi həmin fənlərin metodik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu baxımdan müəllim konkret mövzunun tədrisi üçün təlim metodlarını müəyyənləşdirərkən mövzunun məzmunu və mahiyyəti ilə yanaşı, fənnin spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərdən qaçırmamalı, metodun əlverişli olub-olmadığını nəzərə almalıdır. Müəllim *fənn – mövzu – metod* kompleksinin təmin olunmasına ciddi fikir verməlidir.

5. Tədris olunacaq konkret materialın məzmunu. Eyni metod bir fənnin müxtəlif mövzularının tədrisində eyni dərəcədə əlverişli olmaya bilər. Müəllim öyrədiləcək materialın məzmununun metodların seçiminə təsir göstərən amillərdən biri olduğunu nəzərə almalı, seçdiyi metodun tədris edəcəyi konkret materiala nə dərəcədə müvafiq olub-olmadığını yoxlamalı, sınaqdan keçirməlidir. Düzgün seçilən təlim metodu tədris prosesində səmərəliliyə müsbət təsir etməklə yanaşı, şagirdlərin təlim maraqlarının, motivlərinin də formalaşmasına, onların dərstdə iştirakına da öz təsirini göstərir. Buna görə də müəllim fənn – mövzu – metod kompleksinin təmin olunmasına da ciddi fikir verməlidir.

6. Öyrənmə prosesinə ayrılan vaxt mühüm amillərdən biridir. Seçilən

metodun konkret mövzunun öyrədilməsinə ayrılmış vaxta uyğun gəlməsinin nə dərəcədə mühüm olması müəllim üçün aydın olmalıdır. Bu, xüsusilə ekskursiya, laborator məşğələ, praktik məşğələ, təqdimat kimi metodların seçimində nəzərə alınmalıdır. Burada məzmun, metod və dərs üçün ayrılan vaxtın elə bir kombinasiyası yaradılmalıdır ki, bunlar həm bir-birini tamamlaya bilsin, həm də vaxt itkisinə yol verilmədən məqsədə nail olunsun. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, əksər hallarda müəllimlərin bir qismi fəal təlim metodlarının tətbiqində, bir mövzu daxilində çoxlu metod və texnologiyalardan istifadə etməyə meyilli olur. Çalışurlar ki, tədqiqat sualının tapılmasında həm Venn diaqramından, həm semantik əlaqələrdən, klaster, ziqzaq metodlarından və s. istifadə etməklə şagirdlərin daha çox fəallaşmalarına, müxtəlif təqdimatlar etmələrinə nail olsunlar. Nəticədə vaxt çatmır və hansısa tapşırıq yarımçıq qalır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, müəllimlər tədris prosesinə ayrılan vaxtı dəqiq ölçüb-biçməli, vaxt itkisinə yol verməməli, əlavə vaxta ehtiyac hiss etməməlidirlər.

7. Tədris materialının həcmi və mürəkkəbliik dərəcəsi. Bu, metodların seçimində vacib problemdir və müəllim dərsi planlaşdırarkən onu nəzərə almalıdır. Bəzən seçilmiş metodun mürəkkəbliyi və ya geniş həcmli tədris materialına uyğun gəlməməsi onun dərk olunmasını çətinləşdirir və şagirdlər daha çox nəyə fikir verməli olduqlarını aydınlaşdırma bilmirlər. Buna görə də metodlarla materialların həcmindən, çətinlik dərəcəsinin düz mütənəsibliyi müəllimin diqqət yetirməli olduğu əsas məsələlərdən olmalıdır, yəni müəllim metodların seçimində şagirdlərə öyrədəcəyi yeni materialın həm həcmi, həm də çətinlik dərəcəsinə nəzərə almalıdır. Əks halda elə vəziyyət yaranır ki, seçilmiş metod və ya metodlar qrupu mövzunun mənimsədilməsi üçün kifayətləndirici olmur. Məsələn, asan yolla – müsahibə və ya müşahidə metodu ilə mənimsədilə bilən mövzunun tədrisində problemli şərh yaratmağa çalışırlar, yaxud ciddi müşahidə tələb edən mövzunun tədrisində müsahibədən istifadə edilir və s. Bu da mövzunun, materialların xarakteri ilə seçilmiş metod arasında uyğunsuzluğa gətirib çıxarır, nəticədə səmərəlilik gözlənilən səviyyədə olmur. Buna görə də müəllim təlim metodlarını seçərkən materialın mürəkkəbliik dərəcəsinə də nəzərə almalı, elə metodlar tətbiq etməlidir ki, program tələblərini yerinə yetirə bilsin.

8. Şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi. Metod seçimində nəzərə alınması vacib olan bu amil göstərir ki, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi, onların təlim müvəffəqiyyəti nəzərə alınmadan tətbiq edilən metodlar heç də həmişə səmərəli nəticələrə gətirib çıxarmır. Elə metodlar var ki, onlar yüksək hazırlığa malik siniflərdə o qədər də yüksək nəticələr verə bilmir, məsələn, tədqiqatçılıq, problemli şərh, tədris diskussiyaları və s. metodların bütün siniflərdə tətbiqi heç də həmişə yüksək nəticələrə gətirib çıxarmır. Əksinə də olur – yüksək hazırlığı olan siniflərdə müəllimin şərh, illüstrasiya metodlarından daha çox istifadə edilməsi şagirdlərin təlim maraqlarının

zəifləməsi ilə nəticələnir. Bu da onu göstərir ki, metodların seçimi yalnız mövzu və tədris materialları ilə deyil, həm də şagirdlərin hazırlıq səviyyələri ilə də uzlaşdırılmalıdır.

9. Şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri. Təkcə metodlar seçimində deyil, bütün pedaqoji prosesdə nəzərə alınması, istinad edilməsi zəruri olan bu prinsip tələb edir ki, müəllim dərsə hazırlaşarkən tətbiq ediləcək metodların şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olub-olmadığına diqqət yetirsin. Həm siniflər üzrə, həm də fənlər üzrə bu amilə diqqətin artırılması tədris materiallarının şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilməsinə və tətbiq edilməsinə şərait yaradır. Bəzən müəllimin “daha çox öyrətmək” və uşaqların “aqli fəallığına nail olmaq” arzusu tətbiq olunan metodların əlverişli olmaması ilə nəticələnə bilər ki, bu da problemə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir.

10. Tədris məşğələsinin tipi və strukturu. Təlim metodları universal və tam müstəqil deyil. Onların asılı olduğu amillərdən biri də dərslərin tipləri və quruluşudur. Bütün metodları hər dərs tipində tətbiq etmək heç də həmişə faydalı olmur. Elə metodlar var ki, bir qisim dərslər tipi və quruluşu ilə uzlaşdığı halda, digər dərslər tiplərində tətbiq əlverişsiz olur, səmərəli nəticələr vermir. Buna görə də müəllim növbəti dərsə hazırlaşarkən, ilk növbədə, dərslərin tipini və quruluşunu müəyyənləşdirməli, sonra müvafiq təlim metodlarını seçməlidir.

11. Sınıfdə şagirdlərin sayı. Təlim metodlarının seçiminə təsir edən bu amil də müəllimin nəzərindən qaçmamalıdır. Xüsusən qruplarla iş, laborator məşğələ, tədris diskussiyası, intellektual auksion, ekskursiya və bir sıra digər metodların tətbiqi zamanı şagirdlərin sayının nəzərə alınması vacibdir. Elə metodlar var ki, bunlar kiçik qruplarla aparılan işlərdə faydalı olduğu halda, şagirdlərin sayı çox olduqda, yəni kütləvi formalarda əlverişsiz olur. Yaxud da əksinə. Buna görə də müəllimin bunlara xüsusi diqqət yetirməsi tövsiyə olunur.

12. Şagirdlərin öyrənmə maraqları. Bu amil təlim metodlarının seçimində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sınıflərdə şagirdlərin təlim və ya fənn maraqları heç də bərabər səviyyədə deyildir. Bir fənnə maraqlı göstərən şagird digər fənnə laqeydlik göstərə bilər və ya müəyyən səbəblərə görə sinif şagirdlərinin hamısının müəyyən fənnə maraqları ya yüksək, ya da aşağı səviyyədə ola bilər. Buna görə də müəllim təlim metodlarını seçərkən şagirdlərin maraqlarını təmin edə biləcək, xüsusilə interaktiv təlim metodlarına üstünlük verməli, həmçinin, onlarda motivasiya və stimül yaradılmasında bu metodlardan istifadə etməyə hazır olmalıdır.

13. Müəllim–şagird münasibətləri. Müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət tərzinin metodların seçiminə bilavasitə təsiri olmasa da, metodların seçimi müəllim – şagird münasibətlərində müəyyən rol oynayır və ünsiyyətin demokratik, avtoritar, liberal formaları təlim metodlarının səmərəliliyinə müəyyən təsir göstərə bilər. Belə ki, pedaqoji prosesdə bir sıra təlim metodlarının, xüsusilə müsahibə, kitab

üzərində iş, tədris diskussiyası, beyin həmləsi, tədqiqatçılıq və s. metodların tətbiqində müəllimin demokratik ünsiyyəti metodların təsirini daha da intensivləşdirə bilər, şagirdlərin müəllimlə dialoqa açıq olmasına səbəb olar.

14. Təlim resursları, maddi-texniki təminat. Bu cəhət də, metodların seçiminə təsir edən əsas amillərdən biri kimi, müəllim tərəfindən ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır. Dərslərin zəruri resurslarla təmin edilməsi müəyyən metodların seçimini asanlaşdırdığı kimi, dərsdə lazımı vasitələrin olmaması da metod seçiminə mənfi təsir göstərir. Bu işə təlim prosesinin, dərslərin məhsuldarlığını aşağı salır. Laborator və praktik məşğələlər, tədqiqatçılıq, izahlı-illüstrativ və s. metodlar bu baxımdan xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır.

15. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, peşə səriştəliliyi və pedaqoji ustalığı. Metodların seçiminə bilavasitə təsir edən bu amilləri nəzərə almadan təlimdə müvəffəqiyyət əldə etmək olduqca çətindir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, metodlar nə qədər əlverişli, mövzu ilə müvafiq, seçim nə qədər operativ və səmərəli olsa da, müəllimin pedaqoji ustalığı, metodik bacarıqları, peşəkarlıq səviyyəsi yetərinə deyilsə, yüksək nəticə gözləmək əbəsdir. Metodların seçimi də, tətbiqi də, nəticənin səmərəliliyi də məhz müəllimin peşəkarlıq və səriştəliliyindən çox asılıdır. Buna görə də müəllimin aşağıdakı bir sıra pedaqoji səriştələrə yiyələnməsini zəruri hesab edirik:

- təlim metodlarının bütün qrupları, onların mahiyyəti, məzmunu və xarakteri haqqında lazımı biliklərə malik olması;
- təlim metodlarından yerində istifadə edə bilmək bacarıqlarına yiyələnməsi;
- müasir təlim texnologiyalarına və texnoloji biliklərə malik olması;
- çevik pedaqoji təfəkkürə malik olması və pedaqoji situasiyalarda əlverişli metodları tətbiq edə bilmək bacarığına yiyələnməsi;
- öz üzərində müntəzəm işləməklə təlim metodlarının tətbiqi sahəsində təcrübə və səriştəliliyini təkmilləşdirməsi.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, təlim metodlarının çoxsaylı qrupları, bu qrupların da hər birində coxsaylı metodlar vardır. Metodların seçiminə təsir edən amillər də az deyildir. Əsas məsələ onların mahiyyət və məzmununa dərinlən bələd olmaq, pedaqoji ustalığ, peşəkarlıq və səriştəlilik nümayiş etdirərək, onlardan səmərəli istifadə etməkdir. Müəllim gündəlik dərsə hazırlaşarkən öz səriştələrinə əsaslanmaqla, bu hazırlığa daxil olan başqa sahələrlə (tədris resurslarının hazırlanması, dərslərin tipinin, quruluşunun, şagirdlərlə aparacağı işlərin məzmununun müəyyənləşdirilməsi, standartların və məzmun xəttinin gözlənilməsi, interaktivliyə və inteqrasiyaya necə nail olacağını planlaşdırması və s.) yanaşı, tətbiq edəcəyi təlim metodlarını da dəqiq müəyyənləşdirməli və onlardan necə istifadə edəcəyinə qərar verməlidir.

Müəllimin təlim metodlarının seçiminə düzgün yanaşması dərsin daha məzmunlu, səmərəli olmasını şərtləndirən amillərdəndir. Metodların mövzuya, dərsin məqsədinə, standartın tələblərinə uyğun seçilməsi, bu zaman yuxarıda sadaladığımız amillərin göz önə alınması müəllimin yaradıcılığının, peşəkarlıq və səriştəliliyinin güzgüsü olan dərş prosesini daha maraqlı və yaddaqalan edir. Dərşə yaradıcı yanaşmaq, onu şagirdlər üçün maraqlı etmək, bu prosesdə şagirdlərin inkişafına nail olmaq hər bir müəllimin arzusu və məqsədi olduğu kimi, təlim metodları haqqında ətraflı biliklərə malik olmaq, onları yaradıcılıqla tətbiq edə bilmək də onun gündəlik fəaliyyətində mühüm yer tutmalıdır.

Ədəbiyyat / References

1. Əhmədov B., Rzayev A. (1983). Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: "Maarif".
2. Əhmədov H., Zeynalova N. (2016). Pedaqogika. (dərşlik). Bakı: "Elm və təhsil".
3. Əlizadə Ə. (1999). Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: "Ozan".
4. Qasıмова L., Mahmudova R. (2012). Pedaqogika. (dərşlik). Bakı: "Çaşıoğlu".
5. İlyasov M., Nəzərov M. (2005). Didaktika. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı.
6. Kazimov N. (2011). Məktəb pedaqogikası. (dərşlik). Bakı: "Çıraq".
7. Məktəb pedaqogikası (1982). (Q.İ.Şukininin redaktorluğu ilə), Bakı: "Maarif".
8. Mehdiyadə M. (1982). Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: "Maarif".
9. Paşayev Ə., Rüstəmov F. (2007). Pedaqogika. Yeni kurs. (dərşlik). Bakı: "Nurlan".
10. Veysova Z. (2004). Fəal təlim metodlarına giriş kursu. (təlimçilər üçün metodik vəsait). Bakı: Azərbaycan "İnkişaf" mərkəzi.
11. Golant Y.Y. (1957). Voprosi obycheniya. Leningrad.
12. Yefremov O.Y. (2009). Pedagogika. (kratkiy kurs). S-Pb: «Piter»
13. Danilov M.A., Yesipov B. P. i dr. (1957). Didaktika. Moskva.
14. Didaktika sredney shkoli. (1982). Pod red. M.N. Skatkina. Moskva: «Prosvesheniye».
15. Kodjaspirova G. M. (2010). Pedagogika. (uchebnik). Moskva: KNORUS.
16. Kupisevich M. (1986). Osnovi obshey didaktiki. Per. s polsk. Moskva: Vissh.shk.
17. Maxmutov M.I. (1975). Binarnie metodi obucheniya. Moskva.
18. Pedagogika. (1988). Pod.red. Y.K.Babanskogo. 2-oe izd. Moskva.
19. Pedagogika. (2006). Pod.red. L.P. Krivshenko. (uchebnik). Moskva: TK Velbi, iz-vo «Prospekt».
20. Podlasiy I.P. (2006). Pedagogika. (uchebnik). Moskva: «Visshee obrazovanie».
21. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shiyayev Y.N. (2002). Obshaya pedagogika. Pod.red. V.A. Slastenina. Moskva: gumanit. izd. sentr. VLADOS, ch. 1.
22. Xutorskoy A.V. (2007). Sovremennaya didaktika. (ucheb. posobie). 2-oe izd, pererab. A.V. Xutorskoy. Moskva: Vissh.shk